

Op het neoliberale spook is het vrij schieten

De term 'neoliberalisme' geldt als etiket voor alles dat riekt naar hardvochtig kapitalisme. Maar neoliberalen bestaan niet, en beleid dat als zodanig wordt bestempeld is vaak zo slecht nog niet. 'Als je marktwerking bij voorbaat wegzet, ben je een instrument kwijt.'

In het kort

Het neoliberalisme was in de jaren 30 het antwoord op een volledig vrije markt: de overheid moest als marktmeester optreden.

Gaandeweg werd het een etiket op zaken als een kleine overheid, lage belastingen en 'ongebreidelde' marktwerking.

Niemand noemt zich nog liberaal, maar intussen is de hoeksteen van de klimaataanpak - de emissiehandel - een echt neoliberale oplossing.

Er waart een spook door Europa: het spook van het neoliberalisme. Zelfs Nederlandse middenpartijen als CDA en ChristenUnie proberen het te verjagen, in navolging van linksere partijen. Maar wie zijn die neoliberalen, en wat willen ze eigenlijk?

Eén ding staat vast: niemand zegt hardop een liberaal te zijn. Niet verwonderlijk, stelt economisch filosoof Jack Vromen (Erasmus Universiteit Rotterdam) nuchter vast: 'Het is een soort scheldwoord geworden.' Meestal in combinatie met 'ongebreidelde marktwerking', en dan is de stap naar 'roofkapitalisme' klein.

Iedereen geeft het begrip een eigen invulling, ziet historicus Bram Mellink (Universiteit van Amsterdam). 'Dat maakt het debat heel verwarrend.' Maar, zo voegt hij er aan toe: 'Er zijn wel degelijk neoliberalen geweest. Het is geen links spookbeeld zonder enige grond.'

Overheid moest marktmeester zijn

De wortels van het neoliberalisme liggen in de jaren 30. De Grote Depressie had de vrije markt een slechte naam gegeven, het socialisme won aan kracht. Op verschillende plekken in Europa zochten intellectuelen naar een 'liberale middenweg tussen het laissez-faire van de 19de eeuw en de tendens naar centrale planning', schrijft politiek econoom Peter-Wim Zuidhof in zijn in 2004 verschenen artikel 'De wonderlijke geschiedenis van het neoliberalisme'. De uitkomst: een soort van georganiseerde markteconomie waarin noch overheden noch grote bedrijven aan de touwtjes trekken.

Niets ongebreidelde marktwerking dus. 'De eerste neoliberalen wilden zich juist losmaken van het klassieke liberale denken waarbij de staat zich zo weinig mogelijk met de markt bemoeide', zegt Mellink. 'Ze vonden dat de overheid iets moest doen. Niet door de markt in te perken maar door als marktmeester op te treden en monopolies en kartels aan te pakken.'

Op een door de Franse filosoof Louis Rougier georganiseerde wetenschappelijke bijeenkomst, in 1938 in Parijs, viel de term neoliberalisme voor het eerst. Ook aanwezig waren Duitse geestverwanten die zich 'ordoliberalen' noemden, en de Oostenrijkse econoom en latere Nobelprijswinnaar Friedrich Hayek. Hij wordt gezien als een van de grondleggers van het neoliberalisme, gezien zijn betoog dat centrale planning uiteindelijk leidt tot tirannie. Maar Hayek is kritischer over de staat dan de ordoliberalen, constateert Zuidhof. En net als die andere vrije marktdenker, Milton Friedman, gebruikte hij de term liberaal nooit om zichzelf te beschrijven.

Een stroming met 'verschillende smaakjes'

Zo bleef het predicaat neoliberaal van kleur verschieten, zonder zelfverklaarde gangmakers. 'In tegenstelling tot het communisme is er nooit een neoliberaal manifest geweest', zegt Zuidhof. 'Het is een stroming die bestaat uit verschillende smaakjes.' Neoliberale politieke partijen kwamen er ook niet.

Voor de tegenstanders werd het vrij schieten. Mellink: 'De eerste die daar serieus mee begon, en er ook succes mee had, was SP-leider Jan Marijnissen, tegen het neoliberalisme van het paarse kabinet. Maar daarvoor had premier Ruud Lubbers al een begin gemaakt met de privatisering van staatsbedrijven zoals de PTT.'

Feitelijk was dat de tweede golf, zegt Mellink, die samen met Merijn Oudenampsen een boek schreef over neoliberalisme in Nederland. 'Direct na de Tweede Wereldoorlog waren er al ambtenaren die wilden dat de overheid de markt zou aanjagen. Dat zag je terug in het industriebeleid, en ook in de overheidsfinanciën: het idee van zuinigheid en soberheid. Het beleid was gericht op lage lonen en een geleide loonpolitiek, plus fiscale voordelen voor bedrijven, zodat we tegen bodemprijzen zouden kunnen exporteren.'

Onderstroom in Nederland

In de huidige discussie worden de Amerikaanse oud-president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher, die beiden hun afkeer uitspraken over een grote overheid, vaak genoemd als neoliberalen pur sang. In Nederland was er meer sprake van een onderstroom, zegt Mellink: 'Je vindt ze in de wetenschap, economen en juristen, in de subtop van het bedrijfsleven dat moeilijker toegang had tot Den Haag, en bij de ambtelijke top van de ministeries van Financiën en Economische Zaken. Minder zichtbare personen, maar met een grote invloed op de beleidsagenda.'

Harrie Verbon, emeritus hoogleraar openbare financiën (Universiteit van Tilburg), is het volledig oneens met die conclusie van Mellink en Oudenampsen. Er is geen enkel bewijs van 'de dominante invloed van de neoliberale elite in Nederland', schreef hij vorig jaar op de website Sociale Vraagstukken. Afgezien van de kabinetten Lubbers wellicht: 'Maar dat was echter meer uit pure noodzaak, omdat de overheidsschuld uit de hand dreigde te lopen, dan uit overtuiging.' En, zo benadrukt Verbon: een geleide loonpolitiek kán niet neoliberaal zijn, aangezien de markt daarmee aan banden wordt gelegd.

Twee mythes

Ook zonder boegbeelden en manifesten maakt neoliberalisme de tongen los. Niet tot genoegen van iedereen, zegt hoogleraar economie Robert Dur (Erasmus Universiteit Rotterdam), voorzitter van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, de beroepsvereniging van economen. 'Neoliberalisme wordt vaak gelijkgesteld met de economische wetenschap. Dat wordt in de beroepsgroep als ergerlijk ervaren. Als je het definieert als een heilig geloof in marktwerking, dan voelen economen zich niet aangesproken. Die doen juist veel onderzoek naar marktfalen.'

Dur ziet twee mythes in de kritiek op het neoliberalisme. De eerste is dat meer marktwerking de belangen van het grootkapitaal dient. Juist machtige bedrijven zijn vaak niet gebaat bij een streng kartelbeleid, benadrukt de econoom, in tegenstelling tot consumenten. 'Pro-marktwerking is niet gelijk aan pro-business.'

De Canadese activiste Naomi Klein ziet neoliberalisme in pleidooien voor een kleine overheid en lage belastingen, in de geest van Thatcher en Reagan. 'Zo maak je het wel heel breed', vindt Dur. Pro-markt gelijkstellen aan een kleine overheid is volgens hem ook een mythe. 'Als je als samenleving veel geeft om gelijkheid, moet je herverdelen. Maar dat staat marktwerking helemaal niet in de weg. Hetzelfde geldt voor hoge uitgaven aan onderwijs en zorg.'

Emissierechten uliem neoliberale methode

Neoliberalisme is dus ook een blanco scherm waarop meerdere plagen worden geprojecteerd. Tijd voor een strakke definitie? Zuidhof pleit ervoor om de term te reserveren voor wat hij 'marktconstructivisme' noemt: daarbij is de staat er niet om op markten te letten, maar juist om nieuwe markten te creëren. Verhandelbare emissierechten zijn volgens hem de 'ultieme neoliberale methode' om klimaatverandering tegen te gaan, aangezien er een geheel nieuwe markt voor is bedacht. De paradox: de markt werkt niet (want milieuschade wordt niet doorberekend), dus laten we een nieuwe markt creëren.

'Dat zou je inderdaad liberaal kunnen noemen', beaamt Vromen. Toch ziet hij liefst dat de term helemaal verdwijnt. 'Tegenstanders van emissierechten zullen zeggen: er wordt altijd mee gesjoemeld. Dat is een reële discussie. Maar noem je dat neoliberalisme, dan heb je direct een ideologisch debat. Ik vrees de voortdurende herhaling van fouten uit het verleden. Neoliberalisme wordt gekoppeld aan Reagan en Thatcher, die zeiden: de overheid is het probleem. Nu dreigt het tegenovergestelde: laten we de overheid verder optuigen, want de markt deugt niet. Beide opvattingen zijn naïef en simplistisch.'

Ongevaarlijk is deze retoriek niet, vindt Dur. 'Als je marktwerking bij voorbaat weg zet, ben je een instrument kwijt. Voor de oplossing van klimaatproblemen hebben we marktwerking hard nodig. Concurrentie zorgt voor goedkopere en slimmere oplossingen dan subsidies.'